

Festival Mesto žensk in kontekst devetdesetih: od popotovanja z rdečim jugom do ustanovitve

Abstract

The City of Women Festival and the Context of the Nineties: From the Journey in a Red Yugo to the Setting Up the Festival

The text addresses the question of political and social circumstances in which the festival City of Women was established in 1995. The main points of discussion are what were the main features of the post-socialist experience in the 90s; what was the attitude towards feminism as a political position, theory and a way of life; what were the relationships between the state and civil society; and how we could assess the emergence of the festival. The contribution builds on the personal recollection of the author and includes some personal accounts, and on already collected documents, material and interviews from the book *How We Attended a Feminist Secondary School* and some other sources. The main conclusion is that the biggest achievement of the City of Women Festival was that it uniquely brought about the important connection between feminism, art, culture, science and theory, and everyday life experience in the post-socialist Slovenia, and also to other regions. It has also contributed to the birth of a new generation of younger feminists.

Keywords: City of Women, post-socialism, feminism, inequality, theory, art

Vlasta Jalušič is a political scientist, researcher at the Peace Institute in Ljubljana, and lecturer at the University of Primorska. (vlasta.jalusic@mirouni-institut.si)

Povzetek

Tekst se osredotoča na politične in družbene razmere, v katerih je nastal festival Mesto žensk oziroma na vprašanja, kaj so bile glavne značilnosti postsocialističnega časa 90. let, kakšen je bil takrat odnos do feminizma kot političnega stališča, teorije, načina življenja, kakšna so bila razmerja med državo in civilno družbo ter kako bi lahko v to umestili nastanek festivala. Grafi na osebnem spominu na nekatere zgodbe in dogodke ter na že obstoječem gradivu, objavljenem v knjigi *Kako smo hodile v feministično gimnazijo* in v nekaterih drugih besedilih. Glavna ugotovitev prispevka je, da je bil festival Mesto žensk začetek nekega novega razvoja, ki ga je mogoče ovrednotiti šele dvajset let pozneje. Ključni dosežek festivala je vnos poudarka umetnosti v feminizem v Sloveniji oziroma vzpostavitev neposrednega dialoga med feminizmom, umetnostjo, kulturo, znanostjo in teorijo ter vsakdanjim in političnim življenjem v postsocialistični Sloveniji in širše, ki je brez primere in ki je pripomogel k rojstvu nove generacije mlajših feministk.

Ključne besede: Mesto žensk, postsocializem, feminizem, neenakost, teorija, umetnost

Vlasta Jalušič je politologinja, raziskovalka na Mirounem inštitutu v Ljubljani in predavateljica na Univerzi na Primorskem. (vlasta.jalusic@mirouni-institut.si)

Uvod

Ko so me prosili, naj napišem ta članek, sem malce omahovala, saj pri samem festivalu nisem veliko sodelovala, morda čisto na začetku, ko je bil fizično lociran ob prostorih Urada za žensko politiko, ter pozneje pri nekaterih konkretnih programskih aktivnostih, ob izidu knjig, pa tudi kot udeleženka pri dveh produkcijah festivala (glasbeni in gledališčni). V času, ko je festival nastal, je bil moj osebni angažma tudi bolj akademski in politični kot pa umetniški ali kulturni, čeprav sem žensko in feministično umetniško produkcijo ves čas spremljala in je zame bila eden ključnih navdihov.

Vendar je tema, o kateri naj bi pisala, vprašanje političnih in družbenih razmer, v katerih je nastal festival, oziroma vprašanje, kaj je bilo najbolj značilno za 90. leta, kakšen je bil takrat odnos do feminizma kot političnega stališča, teorije, načina življenja, kakšna so bila razmerja med državo in »civilno družbo« in kako bi lahko v to umestili nastanek festivala Mesto žensk. To pa je vendarle področje, o katerem lahko napišem sestavek, ne da bi se morala posebej ali dodatno spuščati v obsežnejši študij konteksta nastanka Mesta žensk, saj zajema tematiko, ki sem jo proučevala in o njej pisala v knjigi *Kako smo hodile v feministično gimnazijo* in v nekaterih drugih tekstih (prim. Jalušič 1998; 2002; 2002a). Zato se bom v tem članku oprla predvsem na svoje spomine na nekatere zgodbe in dogodke, na spoznanja in gradivo iz projekta, ki sem ga delala konec devetdesetih, na takrat opravljene intervjuje, ki so bili objavljeni v tej knjigi, ter na nekatere druge lastne članke in druge lažje dostopne vire.

Žensko prijateljstvo, mreženje, solidarnost in politika

Začela bom z doslej neznano osebno zgodbo, ki bi se jo dalo posneti kot *road movie*. Zgodba-dogodek je po mojem mnenju eden tistih, ki so pomembno vplivali na žensko in feministično politično sceno Slovenije v devetdesetih. Nekaj takšnih dogodkov je opisanih v knjigi *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*, vendar pa bi bilo mogoče podobnih dogodkov iz zgodovine feminizma v Sloveniji prav gotovo izkopati še kar nekaj. Z njim bom začela zato, da pokažem, kako je tak na prvi pogled naključni dogodek posredno vplival tudi na to, da je bilo sredi devetdesetih ustanovljeno Mesto žensk.

Spomladi leta 1987 sem dobila vabilo za žensko srečanje *War Resisters' International* (v nadaljevanju WRI), ki se je dogajalo na začetku avgusta v Glancreeju pri Dublinu v Republiki Irski. Ravnokar sem se vrnila s šestmesečnega študijskega bivanja v Berlinu in praznovala rojstni dan s prijateljicami: Anelka Trkulja, Milica Antić Gaber, Vera Kozmik in jaz smo sedele za mizo pri meni. Seveda najprej nisem imela resnega namena udeležiti se tega srečanja: najbrž bi bilo predrago, ni pa bilo nikogar, ki bi mi pokrili stroške poti in bivanja. Med zabavo sem tako mimogrede in napol v šali omenila, da sem dobila takšno in takšno vabilo, da se stvar dogaja poleti in da zakaj pa ne bi skupaj šle na Irsko. Najprej je sledilo dve sekundi molka, nato je Vera takoj izjavila: Seveda, zakaj pa ne bi šle? Bomo »zrihtali jugota«. Provociranje se je tako obrnilo v resno načrtovanje. Najprej sem prijavila vse štiri na srečanje, nato je Verin oče temeljito usposobil njenega juga.

Konec julija smo majhen prtlačnik do vrha napolnile s svojo kramo, naredile sendviče s sirom, papriko in kumaricami, in že sedele v avtu ter se peljale proti Frankfurtu, kjer je bil naš prvi postanek. Prenočile smo pri Sari, ki sem jo poznala iz neke druge zgodbe. Sara, ki je imela za seboj zgodbo samopoškodovanja in poznejšega feminističnega aktivizma, nas je sprejela v svojem velikem frankfurtskem stanovanju. Tistega večera sem prvič vzela v roke biografijo Hannah Arendt, ki je ravnokar izšla v prevodu v nemščino. Naslednji dan smo se podale čisto do severa celinske Evrope. Po postanku v Bruslju smo se zapeljale do Oostendeja in se vkrcale na trajekt do Dovra, nato pa v London, kjer smo do zore krožile po mestu, saj nismo imele pravilno zapisanega naslova Amande Sebestyen, h kateri nas je napotil zdaj žal že pokojni Howard Clark, takrat iz londonske pisarne WRI. Naš volan na levi in vožnja po

neobičajni strani ceste sta nam povzročila precej preglavic, ob Verinem zavijanju na levo je zadnji sedež vedno znova vreščal: »Enosmerna cesta!«. Po dvodnevem postanku v Londonu, potepanju po Camden Townu in čudenju Amandini zbirki oreščkov v kuhinji smo se že spet peljale na sever, saj smo na Irsko nameravale priti iz Škotske, od tam je bil trajekt neprimerno cenejši. Na sredini poti nas ugotovitev, da ne vozimo kilometrov, kot smo mislile, ampak da so na zemljevidu pisale milje, ni spravila v slabo voljo, čeprav smo le komaj ujele trajekt. Čakal nas je, potem ko je posadka od daleč gledala našo vratolomno vožnjo po ovinkih, nato pa se čudila rdečemu jugu, ki je prevažal štiri Jugoslovanke. Potem ko so nas tako ponosno patriotsko naravnane vkrcali, smo kmalu pristali v majhnem mestecu Larnu na Severnem Irskem. Belfast, ki ga nismo obšle, je bil popolnoma prazen in miren in čeprav sta obe puncici na zadnjih sedežih zapadli v krizo zaradi možnosti bombnega napada ob postanku na parkirišču, sva z Vero v pubu vendarle popili pivo z domačini. Nato smo čez skrajno militarizirano mejo med Severno Irsko in Republiko Irsko prispele v Dublin in Glancree, kjer je bilo maslo slano in je imelo okus po travi in kjer smo skupaj z drugimi šotorile v dežju in vlažnih jutrih. Pogovori o ženskah, nasilju in vojni so nas popolnoma okupirali, tudi same smo pripravile informacije o naših kampanjah in delu (proti vojaškemu usposabljanju za ženske itd., demonstracija proti jedrskim elektrarnam itd.). Na srečanju nisem hotela prakticirati variante feminističnega sestrstva, ki je subsumirala mistično držanje za rokice in petje *Stand up, women make your choice ...* Že takrat v Jugoslaviji nisem vstajala ob *Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo ...*, zakaj bi torej delala izjemo ob feminističnih kolektivkah? A srečanje je bilo – *nevertheless* – fenomenalno, perfektna izkušnja, spoznale smo vrsto odličnih angleških, nemških, škotskih in eno redkih poljskih feministk in mirovnic, s katerimi smo pozneje sodelovale v mirovnem in feminističnem gibanju, denimo Christine Schweitzer, Ulo Nowakovsko in druge.

Žal so Vero že tretji dan zvili ledvični kamni in morala je v bolnišnico. Nič drugega ni preostalo kot letalski let za pot nazaj. Udeleženke so zbrale denar za vozovnico in Vera je odletela proti Ljubljani, preostale tri pa smo se brez nje po končanem srečanju napotile po isti poti nazaj. Prigode niso bile nič manj zanimive. Poleg gradiva, ki smo ga prinašale domov s srečanja, smo nakupile še različno kramo, od knjig do voka ter cunjic in igrač (vse smo doma imele majhne otroke). Najmanj trikrat smo se sprle glede načina vožnje, prenočišča in drugega, toda zabava je bila vseeno nepopisna. Varno smo prispele nazaj in nepoškodovano vozilo vrnilo rekonvalescentki Veri.

Potovanje z rdečim jugom na žensko srečanje WRI na Irsko je v nas zapustilo močan pečat in povezanost. Čez deset let oziroma sredi 90. let, sem sama imela napisano disertacijo o Hannah Arendt in nasilju, hkrati pa sem prevzela vodstvo Mirovnega inštituta, kjer smo velik del raziskav osredotočali na feminizem, za menoj pa je bilo kar nekaj let feminističnega angažmaja. Milica je postala docentka za sociologijo na Filozofski fakulteti, kjer je bila zaslužna za uvedbo programa študijev spolov na tej instituciji, potem ko je znanje ponovno nabirala v Londonu in včasih stanovala pri isti Amandi. Vera je – po posvetu z nami vsemi – postala direktorica Urada za žensko politiko. Anđelka, ki se institucionalno ni nikdar intenzivno angažirala, čeprav je nenehno spremljala sceno, je bila vsem v veliko oporo. Sodelovale smo pri več feminističnih pobudah in projektih, med drugim v skupini Ženske za politiko, ter pomagale pri nastajanju in delovanju Urada za žensko politiko. Upam si trditi, da brez potovanja na Irsko z rdečim jugom vsega tega morda sploh ne bi bilo.

Znano je, da je Mesto žensk nastalo kot pobuda, ki jo je najprej neposredno podprl Urad za žensko politiko v času, ko je bila njegova direktorica Vera Kozmik. Zamisel o festivalu je nastala leta 1994 in leta 1995 je prvi festival organiziral Urad za žensko politiko. Seveda to ni bilo naključje. Urad je takrat pridobil precej pomembno vlogo kot institucija, ki je na politični dnevni red neposredno postavila številne teme, ki jih je načelo feministično gibanje. Kot redna obiskovalka in sodelavka Urada se dobro spomnim majhne pisarne ob njegovih prostorih, v kateri sem redno videvala Uršulo Cetinski in Koena Van Daela. Ta mala pisarna je kmalu izlegla številne mladičke. Na prvi pogled je bilo videti čudno, da ima Urad tovrstni »dodatek«.

Vera je za spletno stran festivala Mesto žensk ob njegovi dvajseti obletnici zapisala naslednje: »Kako sem se znašla v Mestu žensk, niti ne vem, najbrž niti ni pomembno. Mislim, da se je bolj Mesto žensk znašlo pri meni kot jaz v njem« (Kozmik, 2014¹). Mesto žensk kot poseben dogodek in specifičen proces je tako izšlo iz posebnega političnega, medosebnega, prijateljskega in družbenega konteksta v Sloveniji po padcu berlinskega zidu, po razpadu Jugoslavije in seveda po koncu socializma.

Družbene in politične razmere sredi devetdesetih: Konec Jugoslavije, vojna, samostojnost Slovenije in uvajanje neoliberalizma

Od formalnega razpada Jugoslavije leta 1991 do sredine devetdesetih se je v Sloveniji v političnem in socialnem pogledu marsikaj spremenilo. Ne gre samo za dejstvo, da je z razpadom Slovenija postala nova politična enota, ki jo je zaznamovala vojna – in to ne samo v soseščini, v okviru nekdanje skupne države, temveč za kratek čas tudi na lastnem ozemlju – ter da se je začel proces vstopanja v Evropsko unijo. Še pomembnejše je, da se je začel dolg proces politične, socialne, ekonomske in tudi kulturne transformacije, ki še vedno ni končan in katerega rezultat ni jasen. Ta proces je bil v veliki meri spodbujen z ideološkimi sredstvi, četudi se na samem začetku morda ni zdelo tako. Ideologijo moramo tukaj razumeti kot potencial družbene mobilizacije, ali bolje, kot diskurzivno sredstvo, ki je bilo sestavni del praktičnega delovanja v smislu upravičevanja samega procesa razgradnje socialističnih institucij. Politična transformacija namreč ni prinesla samo večstrankarskega sistema in tržne ekonomije, ampak tudi razgradnjo prejšnjega sistema družbenega, političnega in intimnega življenja. Le-ta na samem začetku ni bila tako vidna, prekrivala sta jo začetna ekonomska rast in rast BDP na eni strani, na drugi pa močno prisotni narativi o obetajoči ekonomski rasti v novih (evropskih in zahodnoatlantskih) povezavah in o domnevni pozitivni povezavi med neenakostjo, konkurenčnostjo, silami samoregulacije trga, svobodno demokracijo ter (obljubljenim) splošnim družbenim uspehom in vsestransko blaginjo.

Eden ključnih elementov procesa transformacije je bila uvedba neenakosti, predvsem socialnih neenakosti. Namenoma pišem »uvedba« neenakosti, zato, da jasno nakažem, da ni šlo za naključen stranski proizvod tranzicije, ampak za sprejemane ukrepe, ki so logično privedli do neenakosti. Medtem ko je bilo v socializmu (kljub relativnim razlikam) samoumevno, da ima človek varno delovno mesto, reden dohodek ter streho nad glavo in je družbena enakost veljala za normo in temeljno vrednoto, je uvedba novega reda prinesla nasproten razvoj. »Politike neenakosti«, kakor bi jih lahko imenovali danes, so ustvarile družbene okoliščine, ki so se močno razlikovale od socialistične preteklosti. Še leta 1983 je najbogatejši sloj prebivalstva (zgornjih 10 %) v Sloveniji pridobival 17,5 odstotka prirastka svojega dohodka iz lastnega premoženja, ter 17,6 odstotka iz dohodka zaposlitve, najrevnejši pa 2,2 odstotka iz premoženja in 2,2 odstotka iz zaposlitve. V letih 1997–1999 pa so, nasprotno, najbogatejši pridobivali že 62,5 odstotka svoje rasti dohodka iz premoženja in 21,3 odstotka iz dela, medtem ko je pri najrevnejših pridobivanje dohodka iz premoženja padlo na 0,3 odstotka, iz dela pa na 1,8 odstotka (prim. Leskošek in Dragoš, 2003: 36, ki pripisujeta te razlike predvsem učinku denacionalizacije). Prav tako so kljub povečevanju dohodkov vseh slojev (največ pa vendarle najvišjih) v Sloveniji

¹ »Lagala bi, če bi rekla, da sem (smo) ga načrtovala/e. Ker preprosto ni res! Bilo je obdobje, ko je bilo marsikaj mogoče. Pri Mestu žensk je bilo vse to, da smo želele biti in sporočati, nič pa, da nihče ni natančno vedel, kaj te ženske spet in sploh hočejo. Festival! Ja, naredite ga! In smo ga! Z veliko hektike, malo denarja in veliko neverjetne energije, ki jo je oddajala Uršula Cetinski.« (Kozmik 2014)

v devetdesetih začele vzporedno z naraščanjem BDP naraščati tudi revščina ter regionalne razlike. Leskošek in Dragoš (ibid.) govorita o »ameriškem razvoju« v Sloveniji. Neenakost ni bila povzročena samo z uvedbami različnih politik, tako ekonomskih kot socialnih in družinskih, sočasno se je oblikovala tudi močna ideologija upravičevanja neenakosti kot »legitimnega« družbenega cilja, ki da uvaja splošno motivacijo, hkrati pa delegitimiziranje prejšnje socialistične preteklosti kot negativne in nedemokratične – ustvaril se je mit o nekakšnem »totalitarnem drugem« (komunizem in socializem, prim. Verdery, 1996), nasproti kateremu se ustvarja nov, demokratičen, uspešen in pravičen sistem tržne ekonomije, individualizma in tekmovalnosti.

Naslednji element, ki opisuje razmere sredi devetdesetih in je s prej opisanim povezan, je bilo naraščanje sprejemljivosti diskriminacije tudi na drugih področjih, ne samo na socialnem: to velja predvsem za kontekst različnih manjšin in marginalnih ter marginaliziranih skupin. Tako je bilo denimo na volitvah leta 1996 v parlament izvoljenih samo sedem žensk, kar je bil najmanjši delež (7,8 %) žensk v parlamentu/skupščini v Sloveniji sploh. Tudi v prvih postsocialističnih vladah precej časa ni bilo nobene ženske. Eden od dogodkov, ki ga velja še posebej navesti kot del omenjenega trenda, se je zgodil leta 1992. Gre za izbris velikega števila (25.671) stalnih prebivalcev Slovenije, ki so zvečine izvirali iz drugih republik nekdanje Jugoslavije. Izbrisani so izgubili dobesedno vse, svoj temeljni status prebivalca in osebe ter svoje temeljne in druge pravice, številni so izgubili vse – službo, stanovanje, pokojnino, tudi družino, pogosto pa je bilo ogroženo ali izgubljeno celo njihovo golo življenje. Izbris in njegovo ignoriranje sta bila mogoča samo v okoliščinah izrazite nacionalne homogenizacije in naraščajočega rasizma, celotna zgodba pa je nakazovala, da se v Sloveniji na dolgi rok vzpostavlja obsežna mentaliteta izključevanja in brezbržnosti.

Vse to je spremljal postsocialistični neoliberalni diskurz, ki je, predvsem pri mladih generacijah, ustvarjal rapidno socialno in zgodovinsko amnezijo. Pretekle civilnodružbene aktivistične prakse, potenciali novih družbenih gibanj iz 80. let in ustrezni modeli državljanstva, ki so jih ta gibanja zagovarjala, niso bili prevedeni v neke nove oblike politične svobode; prevladal je model »državljanstva«, ki sta ga vpeljala liberalni kapitalizem in nacionalna homogenizacija. Izključeni so bili »drugi« in drugačni v vseh pomenih besede. Tako kot v drugih novih demokracijah, je tudi v Sloveniji le redko obveljalo načelo, ki bi omogočalo vključitev novih akterjev in novega dnevnega reda v novo politično okolje. Obveljala je zelo restriktivna definicija »političnega«, kar je predvsem v prvi polovici devetdesetih let uspešno preprečevalo, da bi se uveljavile zahteve po mehanizmi, ki bi pripomogli denimo k enaki politični participaciji žensk in številnih drugih marginaliziranih posameznikov/posameznic ali skupin v postsocializmu. Takšni mehanizmi so se zdeli nelegitimni in tudi nesprejemljivi in so bili najpogosteje zavrnjeni kot nedemokratično vsiljevanje. Hkrati je poenostavljena liberalno-demokratična agenda z omejenim pojmom politike izključevala, da bi na novo razmislili o strukturnih razmerjih med javno, zasebno in intimno sfero in problemi, ki so iz teh razmerij izhajali v novih okoliščinah. Ravno zato je bilo zelo malo problematizacij neenakosti, izključevanja in nevidnosti problemov spola (v tem kontekstu tudi homoseksualnosti ali sploh *queer* problematike) – ti fenomeni so bili tako rekoč postavljeni ob stran, bodisi dokler ne bodo rešene ključne zadeve tranzicije nove države in naroda, ali pa kot nekaj, kar narod izrazito ogroža.

Feminizem, skupine in odnos do tega fenomena

Razpad Jugoslavije, nastanek nove, manjše in na prvi pogled bolj homogene države, je zaznamoval tudi feministično sceno v Sloveniji. Pred tem je bila ta scena izrazito umrežena v jugoslovansko feministično mrežo, še leta 1991 je namreč v Ljubljani potekalo zadnje jugoslovansko feministično srečanje. Vendar se je večina pobud v preostalem jugoslovanskem prostoru v prvi polovici 90. let zaradi okoliščin morala posvetiti vprašanjem vojn/e in nasilja. V Sloveniji se je feministična aktivnost takoj na začetku 90. let iztekla v močno in uspešno

bitko za ohranitev reproduktivnih pravic žensk ob sprejemanju nove ustave leta 1991. Čeprav se je Slovenija izognila dolgotrajni vojni, kakršna je divjala denimo na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini, pa so razpad države, rasizem in etnonacionalizem ter vojna in njena ideologija tudi tu proizvedli tisto, kar so nekatere analitičarke poimenovala 'nacionalizacija' ali 'domestifikacija' žensk (Pavlovič, 1999: 133), namreč situacijo, v kateri so ženske začele postajati del telesa velike nacionalne družine, ki ga je treba posebej varovati, da ne bi bil ogrožen sam narod. Situacija v feminističnem gibanju v Sloveniji je z razpadom Jugoslavije postala specifična: na začetku tranzicije ni bila niti tipično postsocialistična, pa tudi ne primerljivo postjugoslovanska. Od leta 1991 sta se število in moč feminističnih skupin najprej le delno povečala, po letu 1995 pa je bilo mogoče zaznati upad pobud in dejavnosti. Razlogi za to so večplastni. Na eni strani se ni zgodila takojšnja NVO-izacija obstoječih skupin, predvsem zaradi manka pomoči mednarodnih fundacij. Ali, z drugimi besedami, to pomeni, da se pobude niso takoj profesionalizirale in da je velik del aktivnosti potekal na prostovoljni podlagi in interesno ter brez državnega ali kakšnega drugega financiranja. Na drugi strani je tudi za Slovenijo, tako kot za vso postsocialistično Evropo, kot neko nenapisano pravilo veljalo, da je bila moč teh skupin v veliki meri obrambna moč in da so se bolj/e organizirale takrat, ko je bilo treba braniti neke obstoječe pravice. V resnici je bilo že po letu 1992 v Sloveniji mogoče zaznati padec zanimanja za angažiranje skupin in posameznic, prevladovati pa je začela 'defenzivna agenda'.

Leta 1991, ko je spomladi v Ljubljani potekalo zadnje jugoslovansko feministično srečanje, je v Sloveniji obstajalo pet feminističnih skupin (Lilit, LL-Lezbična Lilit, SOS telefon za ženske in otroke žrtve nasilja, Ženske za politiko, Ženska iniciativa Koper), ki jim je uspelo – skupaj s strankarskimi ženskimi frakcijami – pognati obsežno kampanjo za ohranitev 55. člena ustave ter veliko demonstracijo, ki so jo nekateri mediji poimenovali 'zadnji akt civilne družbe' (Mladina). To je pomenilo intenzivno politično angažiranje. Osamosvojitve in vojna sta pripomogli k depolitizaciji skupin in – kar je tipično – začele so se usmerjati v bolj humanitarno in socialno delo. To je bilo mogoče pojasniti tudi s povečanimi potrebami na tem področju – denimo s številnimi begunci iz nekdanje Jugoslavije na začetku 90. let in s fenomenom naraščajočih socialnih problemov. Ženska iniciativa Koper in ena od skupin v Ljubljani sta denimo sodelovali z Ženskami v črnem v Beogradu in drugod in izvajali iste demonstracije proti vojni.

Ena politično najvplivnejših skupin, ki so nastale na prehodu v novo državo leta 1990, je bila skupina Ženske za politiko, ki je nastala iz ženskih gibanj v osemdesetih. Njene članice so bile med tistimi, ki so reaktivirali državno »mašinerijo« za enakost spolov – namreč institucije, ki so odgovorne za področje enakosti spolov, najprej Komisijo za žensko politiko pri skupščini na novo ustanovljene države. Ta komisija je imela pomembno vlogo pri ohranitvi reproduktivnih pravic v novi ustavi, pa tudi pri ustanovitvi vladnega Urada za žensko politiko (1992), ki se je pozneje preimenoval v Urad za enake možnosti (2002), nazadnje pa je bil razpuščen oziroma integriran v Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (2012). Čeprav je skupina po dveh letih prenehala delovati, je ustvarila pomemben premik v drži feminističnih skupin – spremenila je odnos do politike kot dejavnosti (tako v smislu aktivizma kot v smislu odnosa do političnih institucij) – in od relativnega zavračanja sodelovanja z enopartijsko državo se je ta spremenila v pripravljenost na sodelovanje pri ustvarjanju novih politik.

V letih 1992–1995 je kljub nekakšnemu pojemanju gibanjske vneme nastalo nekaj novih skupin (medtem so nekatere druge že prenehale delovati), začele pa so se tudi intenzivnejše izdajateljske aktivnosti in premišljevanje na področju feministične teorije (izhajali sta denimo feministična revija Delta in lezbična revija Lesbo). Nastale so skupine Modra, Ženska svetovalnica, Kasandra, skupaj z njimi pa je bil aktiven tudi Prenner klub, ki je obstajal že od leta 1991. Obe omenjeni reviji sta se že v tem času deloma posvečali tudi umetnosti, ženskim umetnicam ter tematizirali povezave med feminizmom, politiko, umetnostjo in telesom. Na več fakultetah so nastale ženske in feministične študije. V Ženskem centru, na novo ustanovljenem v prostorih nekdanje vojašnice na Metelkovi, so začele delovati Avtonomne ženske skupine (prej omenjene nove skupine). Moč in javni vpliv teh skupin nista bila zelo velika, mogoče bi bilo celo trditi,

da sta glede na razmere ob koncu obstoja Jugoslavije in na prehodu precej oslabela oziroma da se je moč začela premikati predvsem na navidezno nepolitično področje: na področje kulture in umetnosti, pri čemer so bile v igri sicer v javnosti prezrte teme telesa, ljubezni, spolnosti, homoseksualnosti, nasilja itd., kar ni imelo neposrednih oziroma takojšnjih političnih učinkov. Tovrstni angažma je bil tipična značilnost feminističnega aktivizma v devetdesetih letih, hkrati pa ni učinkoval enotno, prej je šlo za »razpršeno gibanje, decentralizacij(o)« (Tratnik, 2002:157).

Feministične pobude, ki so nastale na začetku ali sredi devetdesetih let, so se morale spopasti s trojnim problemom. Po eni strani so se morale konfrontirati z averzijo do politike, ki je bila splošna. Antipolitični duh neoliberalnega časa je veleva »čim manj« politike, hkrati pa so bile še posebej antipolitične ženske same. Obenem so bile obkrožene z močnim in široko razprostranjenim antifeminizmom, kot nekim zelo splošnim fenomenom. Zanimivo je, da je bil antifeminizem še posebej močan pri ženski izobraženi eliti, ki je sicer bila deležna vseh prednosti socialistične emancipacije. Omemba feminizma je hitro zbudila zgražanje. Četudi se je od konca osemdesetih do sredine devetdesetih marsikaj spremenilo v smislu načenjanja nekaterih tabujev, tematizacije vprašanja nasilja itd., pa je bilo še vedno pogosto slišati izjavo: »Jaz pa že nisem feministika« (prim. Čufer, 2001: 225). In kot tretje, močan diskurz neoliberalizma je veleva skrajni individualizem in hkrati nekakšno obnovitev tradicionalnega razmerja med javnim in privatnim, intimnim in družbenim. Ženske, ki so bile deležne socialističnega emancipacijskega modela, so se v tem procesu izkazale kot tako rekoč najbolj prilagodljiv del prebivalstva, ki je bil še posebej pripravljen na tako imenovano »fleksibilizacijo« delovnega in zasebnega časa. Sledila je radikalna redukcija socialne in tudi drugih vrst varnosti in s tem tudi konec predvidljivosti (ženskih) življenjskih krivulj, in – kar je bilo edino logično – zmanjšalo se je tudi število novorojenih otrok na posamezno žensko, kar je spet zbuvalo oster odziv.

V tej navezi je nastala nova podoba tako imenovane močne ženske, ki se je oblikovala že v socializmu, pod vplivom spolno specifičnih ideologij množične neoliberalne tržne družbe pa je postala izjemno koristna za kapitalistično ekonomijo. V danem okviru so se ženske začele obnašati kot izolirane, nepolitične monade množične družbe, v kateri je vsak posameznik odgovoren le za njegove/njene zasebne zadeve: tudi vsak posameznik in individualni vzpon po družbeni lestvici bi naj bil le rezultat njenih lastnih zaslug in osebnih odlik. Ženske v devetdesetih letih so v postsocializmu dajale prednost individualističnim strategijam preživetja in promocije (Butorova et al., 1996: 113). Še zlasti tiste, ki so bile zelo uspešne, so eksplicitno zavračale vsako idejo ženske kolektivne akcije ali politik solidarnosti, ki bi promovirale ženske tako, da bi jim dajale podporo kot skupini. Sredina devetdesetih je bila v Sloveniji zaznamovana natančno s to idejo, da je namreč treba vse individualne probleme reševati osebno ali v družinskem krogu in da je kolektivna dejavnost izguba časa in energije oziroma da ne more zares odpraviti individualnih problemov. Zdi se mi, da je ta moment, poleg obče postsocialistične in postjugoslovanske situacije, ter specifične medijske cenzure/averzije za feministično perspektivo (prim. Šribar, 2001: 185) tudi močno pripomogel k averziji do feminizma kot ene mogočih in bolj živih oblik kolektivne politične akcije.

Od sredine devetdesetih let 20. stoletja so nekatere ženske organizacije zamrle, nekaj jih je z delom nadaljevalo, nastalo pa je tudi nekaj (četudi ne veliko) novih. Organizacije s kontinuiteto, ki jih velja posebej omeniti, so tiste ženske (in feministične) skupine, ki so se in se še vedno borijo proti spolno utemeljenemu nasilju oz. proti nasilju nad ženskami. Mednje spadajo predvsem SOS-telefon za otroke in ženske žrtve nasilja – skupina, ki je nastala že v osemdesetih letih in še vedno deluje, ter Društvo za nenasilno komunikacijo. Gre za pobude, ki so še za časa socializma prve pripomogle k vidnosti nasilja, temelječega na spolu, ter uvedle feministična načela pri delu z žrtvami in storilci ter pri ozaveščanju javnosti. Iz tega delovanja so nastale prve varne hiše, hkrati pa je celotna mreža že v devetdesetih začela sodelovati pri oblikovanju javnih politik, ki intervenirajo proti nasilju nad ženskami, medpartnerskemu nasilju in nasilju v družini.

Organizacije »kontinuitete« v smislu nadaljevanja tradicije gibanj, ki so močno povezana s feminističnimi, četudi niso vedno deklarirane kot take, so bile tudi lezbične in gejevske pobude, med njimi predvsem lezbična skupina Škuc LL in organizacija mladih Legebitra, društvo za integracijo homoseksualnosti, ki je sicer nastalo pozneje, vendar pa je vsebinsko nadaljevalo tematiko LGBT. Prav te organizacije so bile (in so še vedno) med najbolj aktivnimi postsocialističnimi civilnodružbenimi skupinami v devetdesetih. Dejansko je mogoče trditi, da so bile najmočnejše postsocialistično aktivistično politično gibanje, tako po številu aktivistk in aktivistov kot tudi zaradi nadaljevanja in krepitve tradicije prejšnjih gibanj, saj so redno prirejale javne demonstracije. Na dnevni red jim je uspelo postaviti temo intimnega državljanstva, predvsem temo enakosti pred zakonom pri zaposlovanju ter enakosti pri sklepanju zakonske zveze in od tod izhajajočih pravic (Kuhar et. al, 2007; Jalušič et al., 2008²). Obenem so v svoje delovanje vnesle močno kulturno oziroma umetniško noto. Ta se je manifestirala v velikem številu delujočih umetnic (pisateljic itd.), ki so bodisi neposredno izhajale iz lezbičnih, *queer* in feminističnih krogov ali pa so se na to tradicijo opirale. Ta trend se je v drugi polovici 90. in po letu 2000 še okrepil, in sicer v smislu nastanka ženskih festivalov in številnih drugih umetniških pobud. Mesto žensk je bilo prvi tak festival, sledile pa so denimo bolj radikalne Rdeče zore (in drugi), ki so konceptualno začele presegati stare delitve med feminizmom in *queer* sceno.

Tudi nekatere druge organizacije, ki so se vzpostavile na feminističnih načelih oziroma se z njimi identificirale, so se ohranile ali pa nastale na novo: med njimi predvsem take, ki so se ukvarjale z mentalnim zdravjem in psihično blaginjo žensk (aktivne na področju duševnega zdravja, motenj hranjenja kot denimo Modra in Ženska svetovalnica). Ravno te organizacije so v svoje delovanje vnesle intersekcionalni pristop, ki kombinira denimo ženskost, intimnost, seksualnost, telo in hendikep. Druge skupine, kot so bile denimo društvo Kasandra, klub Monokel itd., pa so se bolj posvečale kulturi, ustvarjanju lastnih prostorov, socializaciji itd. Tovrstna presečišča dejavnosti so bila pomemben vir za nov pristop k feminizmu in aktivizmu ter ustvarila mesto za drugačno, bolj osebno obravnavo tem na križiščih med umetnostjo in telesom, teorijo in aktivizmom. Mesto žensk je nastalo ravno na teh križiščih in za nazaj se zdi, kot da je bila dejansko nujna povezava feministične teorije in raziskovanja z umetnostjo: zdelo se je, da se feminizem zgolj v političnem in teoretskem pogledu ne more premakniti naprej (prim. Leskošek, 2014).

Mesto žensk kot nov začetek

Ime »Mesto žensk« aludira na danes znamenito knjigo Christine de Pizan *Knjiga o mestu dam* iz leta 1405. Ta povezava ni naključna. Dejstvo, da je v Sloveniji in v postjugoslovanskem prostoru obstajala velikanska ženska umetniška produkcija, ki ni bila priznana in vidna, je prav gotovo lahko bila močna podlaga za ustanovitev »mesta žensk«. Nastanek festivala, ki je zrasel tako rekoč iz nič, ni zbudil le vseh mogočih spečih predsodkov glede feminizma, ampak je na dnevni red postavil dejstvo izjemne ustvarjalnosti žensk v postsocialističnem prostoru (Slovenije, nekdanje Jugoslavije in tudi veliko širše). Leto 1995 je namreč bilo prelomno v več pogledih. V nekdanji Jugoslaviji se je zgodila srebreniška tragedija, z njo pa se je na srečo vojna na tem prostoru kmalu končala. Tematizacija vojnih posilstev je bila v konici svetovnih feminističnih debat. Bila je konferenca v Pekingu, ki se je je udeležilo kar nekaj žensk iz feminističnih skupin. Končala se je »prva petletka« postsocializma in trendi in pasti razvoja, na katerega smo se podali, so že bili jasni. Nekatere aktivistke so menile, da je feministično gibanje v Sloveniji od konca 80. do druge polovice 90. marsikaj spremenilo: »[...] predvsem nekater(e) tabuj(e), vprašanja o nasilju, odnosih med spoloma. Ne morem reči, da je zdaj vse lepo in v redu, še

² V nadaljevanju povzemam iz obeh navedenih tekstov.

vedno je in bo treba delati na raznih ravneh, opozarjati in včasih tudi 'težiti' [...]» (Čufer, 2002: 225). Antifeminizem je seveda vztrajal naprej. Med starejšo generacijo feministk je obstajalo mnenje, da ni več mogoče govoriti o feminističnem gibanju in da je to (v smislu aktivizma) živelo le kratek čas (Zaviršek, 2002: 239). Zdelo se je, da obstaja določen vakuum ob dejstvu, da je na eni strani obstajala relativno močna teoretska produkcija, na drugi strani pa je aktivizem pojemal. Obenem pa je bil vzhodnoevropski feminizem in tudi feminizem z območja nekdanje Jugoslavije v svetovnem merilu izključen iz glavnih tokov in tako rekoč neobstoječ. Četudi je bil izjemno kritičen do globalnih procesov, do globalnega kapitlizma, do načina, kako se je vzpostavljala spolna razlika, ki je bila povezana s kulturno in etničnimi razlikami, pa ni bilo nobene kolektivne platforme, ki bi bila tako vidna, kot so bile nekatere zahodne feministične tradicije, in ki bi bila sposobna poudarjati pertinentne razlike. Bolj etablirane feministične teorije in gibanja so čedalje bolj zgolj prevzemali zahodne koncepte, metodologije in vednost in se tako čedalje bolj postavljali v položaj »tretjega sveta« (prim. Pachmanová, 2010: 242–243). Vendar je vzporedno s tem obstajala realnost, v kateri so »umetnice, ki so delovale v Vzhodni Evropi, naslavljale [...] družbene procese na zelo kritičen način. [...] ustvarile so najbolj radikalno družbeno kritiko z dekonstrukcijo tradicionalnih vrednot, ki so bile sprejete v postsocialističnih družbah, kot sta denimo nacionalizem in patriarhat« (Pejić, 2010: 251). Tudi v Sloveniji je vrsta umetnic že v 90. letih kritično naslavljala spolne vloge in hierarhije, bodisi skozi vizuane umetnosti (ilustracija, video, performativna umetnost) ali pa prek umetnostnozgodovinske in likovne kritike (denimo članki v reviji Delta in drugod). Številne od njih so izvirale iz nekdanjih republik SFRJ.

Retrospektivno gledano se zdi, da je festival Mesto žensk pomenil začetek nekega novega razvoja, ki ga je mogoče ovrednotiti šele dvajset let pozneje. Ključni dosežek festivala Mesto žensk – in tega dosežka se ne da kvantificirati – je vnos poudarka umetnosti v feminizem v Sloveniji oziroma vzpostavitev neposrednega dialoga med feminizmom, umetnostjo, kulturo, znanostjo in teorijo ter vsakdanjim in političnim življenjem na način, ki po mojem mnenju nima primere – četudi se festival ni neposredno identificiral kot feminističen.

Ta povezava je v Sloveniji ustvarila prostor, v katerem so se:

Prvič, oblikovale razprave, ki so povezovalle različne feministične teme, pa tudi čedalje obsežnejše povezave med feminističnimi temami in temami postsocialistične tranzicije. Izkazalo se je, da je mogoče nekatere probleme obdelati (tudi politično) na način, ki ni neposredno, v dobesednem pomenu besede političen, a vendar zapopade in aktivira spoznavne, estetske in politične človeške kapacitete na načine, ki morda lahko bolje mobilizirajo celovitejše – ne zgolj teoretsko – prepoznanje neenakosti in njihovih medsebojnih povezav ter identificirajo mogoče (re)akcije na katastrofalne posledice perpetuiranja neenakosti v svetovnih razmerah. Iz tega je nastalo *prepričanje, da je treba* »znanost in umetnost povezovati, ker je umetnost izrazno polje, v katerem sta v ospredju kreativnost in svoboda izražanja brez cenzur, protokolov ali mitov o objektivni znanosti« (Leskošek, 2014).

Drugič, festival je ustvaril neverjetno udeležbo, participacijo, medspolno, mednacionalno in medgeneracijsko sodelovanje ter združevanje teorije, filozofije, raziskovanja in sodobne umetnosti v personalnem pogledu: udeleževalo se ga je velikansko število nastopajočih in gledalcev/gledalk, obe vlogi pa sta se pogosto prepletali.

Tretjič, številne ženske, ki so postale predsednice Mesta žensk ali pa so pri festivalu sodelovale v obliki svetovanja in idej, kot sokuratorke ali udeleženke, so bile bodisi udeležene v feminističnem gibanju ali pa so bile njegove simpatizerke.

Četrto, nastal je poseben prostor za povezavo in dialog z nekdanjo Jugoslavijo, rojstnim mestom feminizma in ženske aktivistične solidarnosti v Sloveniji. Hkrati je ta prostor deloval kot kraj za intersekionalne razprave o vojni, nasilju in postsocialističnih globalnih trendih, kot kritika neoliberalistične »razvojn« paradigme, ki se je dogajala tudi *avant la lettre*.

In petič, Mesto žensk je najprej učinkovalo kot provokacija, nato pa je sprožilo spremembe. Zdi se, da bi bilo mogoče trditi, da je predvsem sprememba v smeri povezav med teorijo,

aktivizmom in umetnostjo odprla možnost oblikovanja nove politične generacije mlajših feministk, ki je nastajala bodisi ob Mestu žensk bodisi kot kritika in odziv nanj.

Literatura

- BUTOROVA, ZORA ET AL. (1996): *She and He in Slovakia. Gender Issues and Public Opinion*. Bratislava: Institute of Public Affairs.
- ČUFER, ANDREJA (2002): Intervju. V *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*, Vlasta Jalušič, 225–234. Ljubljana: Založba *cf.
- JAKLIČ, ANDREJ (2014): Ženski oktober(fest), dvajsetič. *Delo*, 2. oktober. Dostopno na: <http://www.delo.si/kultura/razno/zenski-oktober-fest-dvajsetic.html> (13. avgust 2015).
- JALUŠIČ, VLASTA, ANA FRANK IN ROMAN KUCHAR (2008): Gender (in)equality in Slovenia. V *Between success and disappointment : gender equality policies in an enlarged Europe* (Gender kompetent, Bd. 4), S. Baer (ur.), 234–253. Bielefeld: Kleine Bibliothek.
- JALUŠIČ, VLASTA (2002): *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: Založba *cf.
- JALUŠIČ, VLASTA (2002a): Between the Social and the Political: Feminism, Citizenship and the Possibilities of an Arendtian Perspective in Eastern Europe. *European Journal of Women's Studies*. 9(2): 103–122.
- JALUŠIČ, VLASTA (1998): Gender and political transformation in Central and Eastern Europe. V *Losers of the "Wende" – winners of the EU: participation of women: chances and effects of the transformation process: documentation of the Conference in Vienna, Austria, November 6th - 8th, 1998*: 13–24. Vienna: Austrian Political Science Association, Politik und Geschlecht, Forum für feministische Diskussionen.
- KOZMIK VERA (2014): *Vera Kozmik*. Dostopno na: <http://www.cityofwomen.org/sl/content/vera-kozmik> (13. avgust 2015).
- KUHAR, ROMAN, VLASTA JALUŠIČ, MAJDA HRŽENJAK IN MARJA KUZMANIČ (2007): Series of timelines of policy debates in selected topics. Slovenia, 31. julij. Dostopno na: www.quing.eu (13. avgust 2015).
- LESKOŠEK, VESNA (2014): *Vesna Leskošek*. Dostopno na: <http://www.cityofwomen.org/sl/content/vesna-leskosek> (13. avgust 2015).
- LESKOŠEK, VESNA IN SREČO DRAGOŠ (2003): *Družbena neenakost in socialni kapital/Social Inequality and Social Capital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- PACHMANOVA, MARTINA (2010): In? Out? In Between? Some Notes on the Invisibiity of a Nascent Eastern European Feministand Gender Discourse in Contemporary Art Theory. V *Gender Check. Femininity and Mascuitiy in the art of Eastern Europe*, B. Pejić (ur.). Dunaj: Muzej moderne umetnosti Stiftung Ludwig.
- PAVLOVIČ, TATJANA (1999): Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals. V *Gender Politlics in the Western Balkans. Women an Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.) 131–152. Pennsylvania: Pennsylvania State Pres.
- PEJIĆ, BOJANA (2010) (UR.): *Gender Check. Femininity and Mascuitiy in the art of Eastern Europe*. Dunaj: Muzej moderne umetnosti Stiftung Ludwig.
- TRATNIK, SUZANA (2002): Intervju. V *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*, Vlasta Jalušič, 149–164. Ljubljana: Založba *cf.
- VERDERY, KATHERINE (1996): *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princetonn University Press.
- ZAVIRŠEK, DARJA (2002): Intervju. V *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Vlasta Jalušič, 235–246. Ljubljana: Založba *cf.